

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Η προβληματική της υποκειμενικότητας στη νεωτερική σκέψη,
από τον Καρτέσιο στον Σέλλινγκ*

Τρία μεγάλα ρεύματα ορίζουν τον φιλοσοφικό ορίζοντα του εικοστού αιώνα: θετικισμός, μαρξισμός, φαινομενολογία/υπαρξισμός. Τα ονόματα είναι σχεδόν συμβατικά, η ευρετική τους χρήση κρύβει την ανοικτόνομητη πολυμέρεια στο εσωτερικό τους, και θα ήταν σωστότερο να τα χρησιμοποιούμε στον πληθυντικό. Επίσης, όλα έχουν τις ρίζες τους στον δέκατο ένατο αιώνα – μαζί με ένα ακόμη ρεύμα, τον βιταλισμό ή φιλοσοφία τής ζωής, που σημάδεψε την έναρξη του αιώνα, αλλά εξέπνευσε ουσιαστικά στον μεσοπόλεμο (αν εξαιρέσουμε μια εκλεκτική πρόσκαιρη αναβίωσή του στη φιλοσοφία του Gilles Deleuze στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα).

Οι θετικισμοί του εικοστού αιώνα είναι μια οικογένεια φιλοσοφιών –μολονότι εδώ ο όρος φιλοσοφία πρέπει να χρησιμοποιείται ερωτηματικά– η οποία έχει προδρόμους αφενός το πρόγραμμα του Auguste Comte στη Γαλλία (το πρώτο που προσδιορίστηκε με το όνομα θετικισμός), αφετέρου τα παράλληλα βρετανικά ρεύματα του ωφελιμισμού και του εξελικτισμού του Herbert Spencer (απολήξεις του «κλασικού» βρετανικού εμπειρισμού του δέκατου όγδοου αιώνα). Στην καμπή του αιώνα, η πρώτη παραλλαγή τους ήταν ο αμερικανικός πραγματισμός, η δεύτερη ο γερμανικός νεοκαντιανισμός. Η Σχολή τής Βιέννης στον μεσοπόλεμο παρουσίασε ακολούθως το πρόγραμμα που ονομάστηκε λογικός εμπειρισμός ή νεοθετικισμός, το οποίο μεταπολεμικά, ιδίως στον αγγλοσαξωνικό κόσμο, αναπροσδιορίστηκε ως αναλυτική φιλοσοφία. Στο δεύτερο μισό του αιώνα, μια μεταλλαγμένη μορφή θετικισμού εμφανίστηκε στη Γαλλία με το όνομα του στρουκτουραλισμού, ενώ μια δέσμη φιλοσοφιών που αναπτύχθηκαν στη συνέχεια του οικειοποιούμενες τη γλώσσα του –γνωστές με ποικίλα ονόματα: «φιλοσοφίες τής διαφοράς», «φιλοσοφίες τής επιθυμίας» ή συνοπτικά, μετά την καθιέρωση του όρου από τον J.-F. Lyotard στη δεκαετία του '70, «μεταμοντερνισμός»–, παρά τον φαντασμαγορικό συγκρητισμό τους, συγγενεύουν περισσότερο με τον νεοπραγματισμό που αναπτύσσεται

στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού από τον Richard Rorty (όπου αμφότεροι οι κλάδοι, γαλλικός και αμερικανικός, μπορεί να δειχθεί ότι πηγάζουν από την τελευταία περίοδο του Wittgenstein). Μιλάμε προφανώς για πολύ διαφορετικά φιλοσοφικά ύφη, ωστόσο έχουν μια βαθύτερη συγγένεια κατά το ότι όλα *επιδιώκουν να αναμορφώσουν τη φιλοσοφία βάσει ενός πρότυπου δανεισμένου από τις «ακριβείς» θετικές επιστήμες* (είτε πρόκειται για την κλασική φυσική και τη βιολογία, είτε για τα σύγχρονα μαθηματικά ή τη φαρμακευτική γλωσσολογία, είτε ακόμη για τους αναπτυσσόμενους κλάδους της κυβερνητικής, της πληροφορικής και της Θεωρίας των Συστημάτων). Στις περισσότερες περιπτώσεις συρρικνώνουν ολόκληρο το πεδίο του φιλοσοφείν σε απλή γνωσιοθεωρία, την οποία προ πολλού επιδιώκουν να ερμηνεύσουν με ακόμη πιο συσταλτικό τρόπο ως *επιστημολογία*. Θα μπορούσε να τις διαβάσει κανείς ως τεκμήριο του θριάμβου της αναπτυσσόμενης τεχνοεπιστήμης πάνω στην ίδια τη φιλοσοφική ερωτηματοθεσία και ως αυτό που θα μπορούσε να ονομάσει –σε μαρξιστική γλώσσα– *κυρίαρχη ιδεολογία του ανεπτυγμένου καπιταλισμού*. Δεσπόζουν αναμφισβήτητα σε όλα τα ακαδημαϊκά ιδρύματα του μητροπολιτικού κόσμου, απορροφούν το μερίδιο του λέοντος από επιχορηγήσεις και κονδύλια και απολαμβάνουν ανάλογο κύρος με τα νεοκλασικά οικονομικά (μορφολογικά συγγενεύουν εξ άλλου με τον νεοκλασικισμό ως αισθητικό ρεύμα – κι εσχάτως με όλο το φάσμα των ψηφιακών εφαρμογών στην τέχνη).

Οι μαρξισμοί τού εικοστού αιώνα είναι κληρονομιά τού εργατικού κινήματος, που από τα μέσα τού προηγούμενου αιώνα ενσαρκώνει τη μεγάλη νεωτερική επαναστατική παράδοση – και υπήρξε ο σπουδαιότερος φορέας κοινωνικών αναταράξεων και πολιτικών μετασχηματισμών σε όλη τη διάρκεια του αιώνα. Το να παρακολουθήσουμε τις εξελίξεις τού μαρξισμού θα απαιτούσε στην πραγματικότητα μια διεξοδική πολιτική ιστορία τού εικοστού αιώνα· μπορούμε ωστόσο, για τις ανάγκες τής παρούσας συζήτησης, να διακρίνουμε τρεις όψεις υπό τις οποίες υπεισήλθε στον φιλοσοφικό ορίζοντα. Παρότι ήταν μια ριζοσπαστική απόληξη του γερμανικού ιδεαλισμού και της μεταδιαφωτιστικής κριτικής φιλοσοφίας, μετά τον θάνατο του ίδιου τού Μαρξ κι ενόσω δημιουργούνταν εργατικά κόμματα με επαγγελματική στελέχωση (που αναγκαστικά μιμούνταν τα αστικά κόμματα και τον γραφειοκρατικό μηχανισμό τους), δημιουργήθηκε ένα επιστημονικοφανές υβρίδιο της θεωρίας με πρόδηλα θετικιστικά γνωρίσματα: τέτοιος ήταν ο μαρξισμός τού Ένγκελς, του Κάουτσκι, του Μπερνστάιν, του Πλεχάνωφ, του Λένιν, εν μέρει τής Λούξεμπουργκ, κι εν συνεχεία ο κανονικοποιημένος «μαρξισμός» που λειτούργησε ως υπηρεσιακό δόγμα τής Σοβιετικής Ένωσης. Ένας ορισμένος ιστορικός νετερμισμός, ένας οικονομισμός που στην πραγματικότητα χρωστούσε πολύ περισσότερα στη φιλελεύθερη αστική ιδεολογία, ένας άκριτος παραγωγισμός και μια εργαλειοποίηση της θεωρίας στην υπηρεσία στρατηγικών

σκοπιμοτήτων ήταν τα χαρακτηριστικά αυτού του μαρξισμού (που, χάρη στο πολιτικό βάρος της Σοβιετικής Ένωσης, και αργότερα της Κίνας, ταυτίστηκε με τον μαρξισμό εν γένει για ένα ευρύτερο, μη μαρξιστικό ακροατήριο). Ενάντια σε αυτού του είδους τον μαρξισμό, ανάμεσα στις δεκαετίες του 1920 και του '30 κι εν μέρει ως συνέπεια της συντριβής του μεγάλου επαναστατικού κύματος που συγκλόνησε την Ευρώπη στ' απόνερα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου (του οποίου τελευταίος μετασχηματισμός ήταν ο Ισπανικός Εμφύλιος, 1936-38), εκδηλώθηκε στην καρδιά της Ευρώπης μια φιλοσοφική αναγέννηση του μαρξισμού, που επιδίωξε να ανασυνδεθεί με τις εγγελιανές και κριτικές του ρίζες: με προδρόμους όπως ο György Lukács, ο Ernst Bloch, ο Antonio Gramsci και ο Karl Korsch, και συνεχιστές όπως η Σχολή της Φραγκφούρτης στη Γερμανία, αναπτύχθηκε σε μια υψηλής φιλοσοφικής στάθμης διαλεκτική παράδοση, που διακλαδώθηκε σε όλη τη Δυτική και την Ανατολική Ευρώπη καθώς και στη Βόρειο Αμερική, φώτισε όσο καμία άλλη παράδοση σκέψης την εποχή της και πρόσφερε τις σημαντικότερες κριτικές αναλύσεις της σύγχρονης κοινωνίας που έχει ακόμα στη διάθεσή της η φιλοσοφία (με αναπόφευκτο τίμημα, υπό τις συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί εν τω μεταξύ, την αναδίπλωση από την πολιτική δράση). Μια ύστερη, θετικιστική παρέκκλιση από αυτή τη μεγάλη παράδοση –που τιτλοφορήθηκε από κάποιους «δυτικός μαρξισμός»¹– ήταν ο στρουκτουραλιστικός μαρξισμός του Althusser, τεκμήριο της συνθηκολόγησης των επίσημων Κομμουνιστικών Κομμάτων της Δύσης με το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα και με τους μηχανισμούς της αναπαραγωγής του. Και υπήρξε επίσης μια τρίτη ομάδα μαρξισμών, που αναπτύχθηκε στην περιφέρεια του μητροπολιτικού κόσμου ως επακόλουθο της δράσης μαχητικών ανταποικιακών κινημάτων μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο –στη Νοτιοανατολική Ασία, στην Αφρική, στη Λατινική Αμερική– σε μια προσπάθεια εννοιοποίησης των δικών τους ιδιαίτερων εμπειριών: ό,τι κάποιοι ονόμασαν «ανταποικιακό» ή «μαύρο μαρξισμό». Ήταν παραλλαγές της επαναστατικής θεωρίας που ενσωμάτωναν δημιουργικά ιδιοπολιτισμικές και προ-νεωτερικές παραδόσεις κοινοτισμού, μέσω των οποίων διόρθωναν σιωπηρώς τον λανθάνοντα δυτικοκεντρισμό της «κλασικής» θεωρίας, ενώ την ίδια στιγμή την αξιοποιούσαν ως εννοιακό σκελετό για τη συνάρθρωση πολλών τέτοιων διαφορετικών εμπειριών μεταξύ τους σ' ένα νεωτερικό απελευθερωσιακό ιδίωμα. Το ότι οι δύο τελευταίες γραμμές του μαρξισμού

---

1. Ο όρος είναι του βρετανού ιστορικού Πέρρυ Άντερσον, ο οποίος έκανε και την πρώτη ιστορική απογραφή του ρεύματος. Βλ. Perry Anderson, *Δυτικός μαρξισμός*, μετ. Αλέκος Π. Ζάννας, επιμ. Γιάννης Κρητικός (Ράππα: Αθήνα 1978). Μια πολύ πιο εμπειριστωμένη χαρτογράφηση του πεδίου είναι το έργο του Martin Jay, *Marxism and Totality. The Adventures of a Concept from Lukács to Habermas* (University of California Press: Μπέρκλεϊ 1984).

αναπτύχθηκαν ξεχωριστά και δεν γονιμοποιήθηκαν αμοιβαία συνιστά μάλλον λυπηρό συμβάν στην ιστορία των ιδεών του εικοστού αιώνα.

Η τρίτη ευρεία φιλοσοφική οικογένεια, εκείνη που μας ενδιαφέρει πιο ειδικά εδώ, είναι οι φαινομενολογίες/υπαρξισμοί. Είναι η πιο ανομοιογενής εσωτερικά, στην πραγματικότητα μια συστάδα φιλοσοφικών υφών ή στάσεων τις οποίες διακρίνουμε υπό τέσσερα τουλάχιστον ονόματα –φαινομενολογία, ερμηνευτική, περσοναλισμός, υπαρξισμός– και που δεν τις συνδέει μεταξύ τους κάτι περισσότερο από ένα πλέγμα αυτών που θα λέγαμε, στη γλώσσα του Wittgenstein, «οικογενειακές ομοιότητες». Αυτό το στοιχείο «οικογενειακής ομοιότητας» θα προσπαθήσω κυρίως να αναδείξω στις πραγματεύσεις που ακολουθούν. Θα προσπαθήσω επίσης να δείξω ότι έχουν κοινό λίκνο με το ρεύμα που ονομάστηκε «δυτικός μαρξισμός»: ακριβέστερα, τη νοτιογερμανική νεοκαντιανή σχολή, στο πλαίσιο της οποίας επώαστηκε η σκέψη τόσο του Edmund Husserl όσο και του Λούκατς. Αυτή η κοινή καταγωγή, θα υποστηρίξω, εμμένει ως κρυφός δεσμός μεταξύ τους, παρά τις φαινομενικά διαφορετικές κατευθύνσεις στις οποίες αναπτύχθηκαν, και δικαιολογεί αναδρομικά –είναι ίσως μια βασική θέση αυτού του βιβλίου– κάποιες ύστερες δοκιμές «σύνθεσης» της φαινομενολογίας με τον μαρξισμό. Διότι πράγματι, αν πρέπει να βρούμε το βαθύτερο ενοποιητικό νήμα πίσω από τις ατελείωτες παραλλαγές των αποκαλούμενων φαινομενολογικών/υπαρξιακών φιλοσοφιών, παραλλαγές τις οποίες θα προσπαθήσουμε ν' ακολουθήσουμε εδώ στους πολύ διαφορετικούς δρόμους όπου βάδισαν, θα φανεί ευκολότερο ίσως να το προσδιορίσουμε αρνητικά, εντοπίζοντας εκείνο στο οποίο από κοινού αντιπαρατέθηκαν. Αυτός ο κοινός πολεμικός στόχος, η από κοινού εναντίωση που ορίζει ταυτόχρονα τη βαθύτερη οικογενειακή τους συγγένεια, μπορεί να εντοπιστεί, θεωρώ, διατυπωμένος στη μαρξιστική γλώσσα που χρησιμοποιούσε ο Λούκατς, στο φαινόμενο της *πραγμοποίησης* (Verdinglichung, reification).

Ένας από τους εξέχοντες εκπροσώπους τής υπαρξιακής παράδοσης, ο Karl Jaspers, όρισε κάποτε το πεδίο ενδιαφέροντος της σκέψης του (δηλαδή, την *ύπαρξη*) με την απορητική διατύπωση «ούτε αντικείμενο, ούτε αντικειμενικά εννοημένο υποκείμενο». Το πρώτο συστατικό τού ορισμού είναι εύκολα αποκρυπτογραφησίμο. Δηλώνει το ακριβές στίγμα τής λεγόμενης υπαρξιακής στάσης ως *εξέγερση κατά του αντικειμενισμού*: κραυγή διαμαρτυρίας εκ μέρους μιας υποκειμενικότητας πολιορκημένης από τον χαλύβδινο μηχανισμό τής αναπαραγωγής τού εμπορεύματος, από τους γραφειοκρατικούς πολιτικούς σχηματισμούς την εποχή τής μονοπωλιακής συγκέντρωσης του κεφαλαίου και από το πνεύμα μιας ραγδαία αναπτυσσόμενης, επιθετικής τεχνοεπιστήμης, τής οποίας τα διατυμπανισμένα οφέλη αρχίζουν να φαίνονται όλο και πιο αμφίβολα. Μιας υποκειμενικότητας δηλαδή που κινδυνεύει η ίδια να απολιθωθεί σε

αντικείμενο, πράγμα ανάμεσα σε πράγματα, καθώς ο μηχανισμός τής καπιταλιστικής αναπαραγωγής φτάνει σ' ένα σημείο ανάπτυξης στο οποίο, όπως το διατύπωσε σε μια ωραία του φράση ο André Gorz, «τα εμπορεύματα παράγουν ανθρώπους». Η ιστορική εμπειρία που σφραγίζει αυτή την εποχή περιγράφηκε από τον Max Horkheimer και το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών τής Φραγκφούρτης ως η «καταστροφή τού ατόμου»: πτώση τού ανεξάρτητου μικρού επιχειρηματία που ήταν ο στυλοβάτης τού αστικού φιλελευθερισμού και, μαζί του, πτώση όλων των αξιών που συνόδευσαν την άνοδό του, των περιεχομένων του Διαφωτισμού και του αισιόδοξου ουμανισμού μιας τάξης η οποία πίστεψε στις απεριόριστες ικανότητες του Λόγου και στις δυνατότητες απεριόριστου έλλογου ελέγχου πάνω στις φυσικές και ιστορικές πραγματικότητες.

Τί δηλώνει όμως το δεύτερο συστατικό τού απορητικού ορισμού, το «αντικειμενικά εννοημένο υποκείμενο»; Παραπέμπει ασφαλώς στο *υποκείμενο* της μείζονος νεωτερικής γνωσιοθεωρίας, τη «νέα γη» που η ανακάλυψή της πιστώνεται στον René Descartes (1596-1650), πάνω στην οποία θεμελιώθηκε όλη η φιλοσοφία των νεοτέρων χρόνων, αυτό που χώρισε αμετάκλητα υποτίθεται τη μοντέρνα σκέψη από τον στοχασμό των μεσαιωνικών και των αρχαίων – πρώτη και παραδειγματική διατύπωση του οποίου στάθηκε το καρτεσιανό *cogito*. Κληρονόμος τής χριστιανικής «έλλογης ψυχής», τοπογραφική μετάθεση του «πνεύματος» αφότου ο ιεραρχικός δυισμός τής παλαιάς μεταφυσικής μεταφέρθηκε από την κατακόρυφη διάταξη *άνω-κάτω* στην οριζόντια διάταξη *μέσα-έξω*, αυτό παρουσιάστηκε ως ενάντιο σ' έναν εκτατό υλικό κόσμο –ό,τι αναπαρίσταται γεωμετρικά με τους όρους τής γαλιλαϊκής επιστήμης–, το αδρανές και παθητικό *αντικείμενο* της γνώσης και της δράσης του. Μια σημαντική λεπτομέρεια ήταν ότι το ίδιο το σώμα που το έφερε τοποθετήθηκε στην εξωτερική γραμμή αυτής της διαχωριστικής – στην επικράτεια του «αντικειμένου». Ήταν άσαρκο και αναίσθητο, λοιπόν, σαν υπολογιστική μηχανή· ουσία του ήταν ο αυτοστοχασμός και μόνον.

Ο αφορισμός τού Ντεκάρτ *cogito ergo sum* έμοιαζε να ολοκληρώνει μια μακρά περιπέτεια «ανακάλυψης» της ανθρώπινης εσωτερικότητας, που την απαρχή της ανάγουμε τουλάχιστον στον Άγιο Αυγουστίνο, αν όχι στον ίδιο τον Σωκράτη, επιστέφοντάς την ταυτόχρονα (και παρά τις διαμαρτυρίες τού συγχρόνου του Pascal) με το αμετάκλητο διανοητικό πρωτείο: το *cogito* λύνει τα μυστήρια του *sum*.² Το ίδιο αυτό *cogito* όμως χρωστάει τα χαρακτηριστικά του στην υπολογιστική ορθολογικότητα μιας ανερχόμενης τάξης που με όπλο τα

2. Ο Νίτσε ωστόσο πολύ αργότερα, στους αφορισμούς του που εκδόθηκαν μεταθανάτια με τίτλο *Wille zur Macht* (Η θέληση για δύναμη), έκανε την ιδιοφυή παρατήρηση ότι από το καθαρό *cogito* δεν συνάγεται λογικά η ύπαρξη κανενός άλλου πράγματος εμμή μόνο σκέψευον: *Cogito ergo cogitationes sunt*.

μαθηματικά —αυτό το «ομοίωμα της σκέψης τού Θεού»— θα οργανώσει τις εμπορευματικές της συναλλαγές, θα υπολογίσει τους τόκους και τις αντιστάσεις τής φύσης, θα συντονίσει εκστρατείες παροιμιώδους διαρπαγής και θα επινοήσει επιστημονικά εργαλεία για τη μεγιστοποίηση του ελέγχου και της αποδοτικότητας. Είναι η φιλοσοφική αντανάκλαση του αφηρημένου *ατόμου* τής νεοδιαμορφούμενης αστικής κοινωνίας, «αφηρημένου» όσο και οι νέες μορφές εργασίας, νοούμενου ως φορέα ιδιοκτησίας, δικαιοπραξίας και καταλογισμού. Στηρίζει την ύπαρξή του στην εγγύηση μιας υπερβατικής ουσίας, του Θεού, όπως ακριβώς η αστική ατομικότητα στηρίζει την ύπαρξή και τα δικαιώματά της στην εγγύηση μια «υπερβατικής» οντότητας, του κράτους.

Το θεμέλιο αυτό της νεωτερικής γνωσιοθεωρίας, το *αυτοστοχαζόμενο υποκείμενο*, θα παραλάβει εν συνεχεία ο γερμανικός ιδεαλισμός για να οικοδομήσει πάνω του την επιβλητικότερη φιλοσοφία των Νέων Χρόνων. Στον Ιμμάνουελ Καντ (1724-1804), το καρτεσιανό *cogito* μεταμορφώνεται στο Υπερβατολογικό Υποκείμενο (εκείνο το άρρητο «εγώ νοώ» που συνοδεύει κάθε προτασιακή εκφορά μας), χάρη στο οποίο, ως όρο δυνατότητάς της, εξασφαλίζεται η «συνθετική ενότητα της συν-κατάληψης (*Apperzeption*)». Ο Καντ το προικίζει με τρεις ικανότητες: γνωστική ικανότητα (απ' όπου προκύπτει η δύναμη του Καθαρού Λόγου, προϋπόθεση της γνωσιοθεωρίας), βουλευτική ικανότητα (απ' όπου προκύπτει η δύναμη του Πρακτικού Λόγου, προϋπόθεση της ηθικής), και αίσθημα της αρέσκειας/απαρέσκειας (απ' όπου προκύπτει η δύναμη του κρίνουν, προϋπόθεση της αισθητικής, όσο και της «τελεολογίας τής φύσης»). Σε καθένα από τα πεδία που προκύπτουν με αυτό τον τρόπο, ωστόσο, ο Καντ εισάγει έναν κρίσιμο διαχωρισμό: στο πεδίο τού Καθαρού Λόγου φροντίζει να διαχωρίσει την αισθητικότητα (αισθητηριακή πρόσληψη) από τη διάνοια (εννοιακή γνώση)· στο πεδίο τού Πρακτικού Λόγου, να διαχωρίσει τις υποθετικές επιταγές (εργαλειακού χαρακτήρα) από την κατηγορική προσταγή (απόλυτο ηθικό κανόνα)· και στο πεδίο τού κρίνουν, να διαχωρίσει την καλαισθητική κρίση από τις απλές κρίσεις επιθυμίας. Όλοι αυτοί οι διαχωρισμοί που εισάγει ο Καντ στη σφαίρα τού Υποκειμένου διέπονται από μιαν αναγνωρίσιμη πρόθεση: να επεξεργαστεί καλύτερα την εν λόγω έννοια φέρνοντας κατά κάποιον τρόπο στο *εσωτερικό* της το σχίσμα πνεύματος-σώματος δια του οποίου την όρισε ο Καρτέσιος: ακριβέστερα, στον Καντ, ο καρτεσιανός διχασμός πνεύματος/σώματος μεταμορφώνεται σε διχασμό οικουμενικότητας/ιδιαιτερότητας (ή καθολικότητας/ατομικότητας) – όπου το «οικουμενικό» ταυτίζεται πάντα με το «έλλογο». Ορθά έχει επισημανθεί ότι αυτή η εννοιοποίηση αποδίδει με όρους φιλοσοφικούς το σχίσμα που βιώνει το νεωτερικό άτομο μεταξύ των αντιφατικών απαιτήσεων της ύπαρξής του ως *bourgeois*, δηλαδή αστού ο οποίος μέσα σε μια κοινωνία τής αγοράς είναι υποχρεωμένος να επιδιώκει το εγωιστικό του ατομικό συμφέρον, και ταυτόχρονα *citoyen*, δηλαδή πολίτη από τον οποίον

απαιτείται να αίρεται πάνω από τα ιδιοτελή συμφέροντα και να σκέφτεται με γνώμονα το κοινό καλό. Το δίλημμα είναι ανυπέβρατο επειδή πηγάζει από την ίδια τη δομή της αστικής κοινωνίας, αλλά είναι ταυτόχρονα και ιστορικά καθορισμένο διότι χαρακτηρίζει *αυτήν ειδικά* και όχι κάθε μορφή κοινωνίας (ό,τι ακριβώς διαφεύγει από τον Καντ, ο οποίος δίνει μια υπερϊστορική εγκυρότητα στην ανθρωπολογία του).

Αυτή την αντίφαση, την αντινομία ή το σχίσμα οικουμενικότητας/ιδιαιτερότητας θα επιδιώξει να υπερβεί ο Χέγκελ (1770-1831) εισάγοντας μια καινούργια έννοια, την έννοια του *συλλογικού υποκειμένου*. Σε πρώτο βήμα, αναδιαρθρώνει ριζικά την έννοια του «υποκειμένου» ώστε να την απαλλάξει από τις ιδιαιτέρως ανθρωπολογικές συνδηλώσεις με τις οποίες την προίκισε η νεωτερική σκέψη – συναιρώντας, θα έλεγε κανείς, εντός της τις νεωτερικές ανθρωπολογικές με τις αρχαίες οντολογικές σημασίες. *Υποκείμενο* εν γένει ονομάζει ο Χέγκελ μιαν ενότητα αυτοαναπτυσσόμενη μέσω όλων των αντιθετικών σχέσεων που την ορίζουν· πράγμα που σημαίνει την ικανότητά της να καθυποτάσσει τις εσωτερικές της αντιφάσεις σε μια κυρίαρχη τελική ενότητα. Αυτή η ενότητα περιγράφεται με διάφορους όρους σε διάφορα επίπεδα του συστήματός του: Λόγος, Πνεύμα, Ιδέα, Έννοια...

Στο ένα άκρο τού συστήματος του Χέγκελ βρίσκεται η Απόλυτη Ιδέα ως οντολογική αρχή και αφετηρία (το «υποκείμενο»)· στο άλλο άκρο, η εμπειρική ανθρώπινη συνείδηση απέναντι σ' έναν κόσμο ο οποίος τής εμφανίζεται ως ξένος και ενάντιος (το «αντικείμενο»). Τούτη η τελευταία πρέπει να αναπτυχθεί έτσι ώστε να φτάσει να ταυτιστεί με την Απόλυτη Ιδέα, και να πραγματώσει την ταύτιση της αυτή στην υλοποίηση μιας έλλογης και ελεύθερης εθνικής κοινότητας. Στη *Φαινομενολογία τού Πνεύματος* περιγράφεται η «ανοδική» πορεία τής συνείδησης από την αισθητηριακή βεβαιότητα ως την πλήρη αυτοσυνειδησία (που για τον Χέγκελ σημαίνει, ακριβώς, διάλυση του Αντικειμένου μέσα στο Υποκείμενο: η συνείδηση αντιλαμβάνεται τον «αντικειμενικό» κόσμο ως δική της συγκρότηση και δικό της έργο). Στην *Εγκυκλοπαίδεια* περιγράφονται οι «καθοδικές» μεταμορφώσεις τής Ιδέας, η οποία εν πρώτοις αποξενώνεται από τον εαυτό της σε Φύση, κι εν συνεχεία η Φύση αποξενώνεται από τον εαυτό της –ως για να επιστρέψει στην πηγή της μέσ' από τη διπλή αποξένωση– σε Πνεύμα (δηλαδή, άνθρωπο, πολιτισμό, ιστορία)· το δε Πνεύμα, από υποκειμενικό σε πρώτη φάση (δηλαδή, νοούσα ατομικότητα), γίνεται αντικειμενικό (κοινωνικοί θεσμοί) και στο τέλος απόλυτο (στη μορφή των ύψιστων πραγματώσεων τέχνη-θρησκεία-φιλοσοφία).

Το τίμημα που έπρεπε να πληρώσει ο Χέγκελ γι' αυτή τη μεγαλεπήβολη ενοποίηση ήταν ωστόσο μια διπλή συνέπεια:

1) ο Λόγος/Υποκείμενο έχει απορροφήσει πλήρως, και αναιρέσει, τη Φύση/Αντικείμενο·

2) η ατομικότητα έχει εξαλειφθεί πλήρως μέσα στη δράση ενός Λόγου ο οποίος επιβάλλει τους σκοπούς του στην ιστορία και στην κοινωνία κατά κάποιον τρόπο πίσω από την πλάτη των μεμονωμένων ατόμων· ή, όπως θα μπορούσε αλλιώς να το διατυπώσει κανείς, ένα υπερατομικό Υποκείμενο, που έχει απορροφήσει πλήρως εντός του τη διάσταση Αντικείμενο, συμπεριφέρεται απέναντι στην ανθρώπινη ατομικότητα με τρόπο που πρακτικώς δεν διακρίνεται από ένα καθολικό Αντικείμενο.

Αυτή είναι εν ολίγοις η ταυτότητα του «αντικειμενικά εννοημένου υποκειμένου»· και απέναντι σε αυτές τις συνέπειες της εγελιανής φιλοσοφίας θα ορθωθεί εν πρώτοις η ένσταση του Σέλλινγκ, κι εν συνεχεία –ως μία από τις φιλοσοφικές της απόρροιες– η ειδικότερη ένσταση του Κίρκεγκωρ.

Στον εικοστό αιώνα, στην ταραγμένη περίοδο του μεσοπολέμου εμφανίστηκε μία δέσμη φιλοσοφιών που, εκτός από τις μεθοδολογικές οφειλές τους στη φαινομενολογία τού Χούσερλ, διεκδίκησαν αναδρομικά μια καταγωγή από τον πυρετώδη στοχασμό τού Κίρκεγκωρ (και δευτερευόντως του Νίτσε). Ήταν οι λεγόμενοι «υπαρξισμοί». Ο Lucien Goldmann τις περιέγραψε ως «μία αγχωμένη αναγέννηση της οντολογίας ανάμεσα στους δύο παγκοσμίους πολέμους». Μια φράση που εξελήφθη ως στοιχείο ταυτότητας αυτών των φιλοσοφιών στάθηκε ο αφορισμός τού Jean-Paul Sartre: *η ύπαρξη προηγείται της ουσίας* (την οποία ο Heidegger διόρθωσε αμέσως σε: *η ύπαρξη είναι η ουσία*). Στην πραγματικότητα, η τοποθέτηση αυτή συνοψίζει τη φιλοσοφία τού ύστερου Σέλλινγκ και σηματοδοτεί ακριβώς την αντιπαράθεσή του στον Χέγκελ.

Στην ανάπτυξη του γερμανικού ιδεαλισμού, ανάμεσα στον Καντ και τον Χέγκελ παρεμβάλλονται δύο ονόματα: Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) και Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854). Τους σκεπτόμαστε συχνά ως προδρόμους τού Χέγκελ κατά το ότι επιχείρησαν ατελώς εκείνο που μόνον ο Χέγκελ τελειοποίησε – το μεγάλο, καθολικά περιεκτικό Σύστημα του γερμανικού ιδεαλισμού μέσα στο οποίο συρράπτονταν, υποτίθεται, όλες οι ασυνέχειες και τα ρήγματα του καντιανισμού. Μια τέτοια οπτική όμως –που δεν είναι εξ ολοκλήρου άστοχη– συγκαλύπτει εν μέρει την ιδιαιτερότητα της συμβολής τους· ειδικά στην περίπτωση του Σέλλινγκ έχουμε έναν στοχασμό τρομερά γόνιμο, που άλλαξε αρκετές φορές στη διάρκεια της μακράς ζωής του ύφος και κατεύθυνση, για να γίνει στην τελευταία περίοδο ο σημαντικότερος κριτικός τής εγελιανής εννοιοκρατίας. Αν στον Μαρξ αποδίδεται, σύμφωνα μ' έναν άλλον ρητορικό στερεότυπο που καθιέρωσε ο Ένγκελς, ότι «αναποδογύρισε τον Χέγκελ» στήνοντάς τον ορθά με το κεφάλι πάνω, πρέπει επίσης να πούμε ότι πρόκειται κατ' εξοχήν για έργο τού Σέλλινγκ.

Ο Σέλλινγκ γενικά δυσπιστεί απέναντι στην εννοιολογική παραγωγή τού κόσμου την οποία επιχειρεί ο Χέγκελ. Δεν μπορεί ο κόσμος να προκύπτει από τη σκέψη, είναι το επιχείρημά του, αλλά πρέπει να προϋποτεθεί ένα κοινό έδα-

φος προγενέστερο και των δύο (σκέψης και κόσμου). Αυτό βεβαίως τον φέρνει πολύ κοντά στον διαλογισμό των μυστικών, από τον αρχαίο Νεοπλατωνισμό και τον Ερμητισμό μέχρι τον Giordano Bruno και τον Jakob Böhme, και στην αναζήτηση εκείνου που πάντα μαγνήτιζε τον στοχασμό τους: του άρρητου, αβυθομέτρητου θεμέλιου του παντός... Στην πρώτη περίοδο της φιλοσοφίας του, σε μια προσπάθεια να συνθέσει τον καντιανό κριτικισμό με τη μεταφυσική οντολογία του Σπινόζα, θα διατυπώσει το περίφημο χίασμα Φύσης/Πνεύματος: *Φύση = ασυνείδητο Πνεύμα, Πνεύμα = αυτοσυνείδητη Φύση*, κατά τον ορισμό του. Αυτό όλο περιγράφεται με μία ακόμη πιο μονιστική διατύπωση, ως δύο όψεις τής ίδιας υποστάσεως (Deus, sive Natura), κατά την υστερομεσαιωνική διάκριση του Meister Eckhart σε *Natura naturans* («φυσιώσα φύση»: η Φύση ως άπειρη παραγωγική δύναμη, δηλαδή Υποκείμενο) και *Natura naturata* («πεφυσιωμένη φύση»: η Φύση ως δημιουργημένος κόσμος, δηλαδή Αντικείμενο). Στην τελευταία περίοδο της σκέψης του μιλάει για «θετικότητα» της *ύπαρξης* ενάντια στο αρνητικό μέγεθος που είναι η εγγελιανή Ιδέα, και καλεί για μια «θετική φιλοσοφία» (που δεν πρέπει να συγχέεται με τον θετικισμό: εννοεί ότι το πρωτείο πρέπει να δοθεί στη *γεγονότητα* [Faktizität] του υπάρχειν, η οποία πάντα προηγείται της ιδέας –της έννοιας ή της «ουσίας»– και δεν περικλείεται σε αυτήν· αντιστρέφει πλήρως, δηλαδή, τον Σχολαστικό ορισμό των σχέσεων *ουσίας* και *ύπαρξης*, διαχρονικό θεμέλιο κάθε μεταφυσικής).³ Θα χρησιμοποιεί όλο και περισσότερο πλέον τους όρους Grund (= «Θεμέλιο», ισοδύναμο της Ιδέας) και Existenz (= «Υπαρξη», το αβυσσαλέο και αθεμελίωτο πάντα-ή-δη-δεδομένο) για να σημαίνει αυτή την κρίσιμη αντιπαράθεση.

Τη χρονιά του 1841 ο γέροντας πλέον Σέλλινγκ ήρθε προσκεκλημένος να δώσει μια σειρά διαλέξεων στο περίφημο Πανεπιστήμιο Χούμπολντ του Βερολίνου (στην έδρα που κάποτε κατείχε ο Χέγκελ). Στο ακροατήριό του ήταν μερικοί από τους πιο ανήσυχους νεαρούς διανοούμενους που επρόκειτο να πρωταγωνιστήσουν στη «φιλοσοφική μεταπολίτευση» της δεκαετίας του 1840 και τους οποίους σήμερα ομαδοποιούμε με το όνομα «αριστεροί εγγελιανοί». Όλοι τους ήταν βαθιά εντυπωσιασμένοι από τη φιλοσοφία του Χέγκελ και όλοι αναζητούσαν μια ριζική κριτική της αντιδρώντας στις εφησυχαστικές και πολιτικά συντηρητικές της συνέπειες. Αυτού του είδους την κριτική ήλπιζαν ν' ακούσουν από τον Σέλλινγκ· και παρότι απογοητεύτηκαν μάλλον σε πολιτικό επίπεδο, το φιλοσοφικό μάθημα που αφομοίωσαν επρόκειτο να προκαλέσει κο-

3. Για μια λεπτομερέστερη έκθεση της φιλοσοφίας του Σέλλινγκ από τη σκοπιά που μας ενδιαφέρει εδώ, και για τις πρωτεϊκές της μεταμορφώσεις, βλ. την εισαγωγή μου στο Friedrich W.J. Schelling, *Φιλοσοφία και θρησκεία*, εισαγ.-μετ.-σημ.: Φώτης Τερζάκης (Ηριδανός: Αθήνα 2017) [= «Πίστη ή γνώση; Το πρόβλημα της θρησκείας στον Σέλλινγκ», στο Φώτης Τερζάκης, *Το διαλεκτικό νήμα. Ιστοριοφιλοσοφικές δοκιμές* (Πανοπτικών - υπό έκδοση)].

σμογονικό ρήγμα στη σκέψη τού δέκατου ένατου αιώνα. Παρόντες στις παραδόσεις αυτές ήταν ο Jacob Burckhardt, ο Alexander von Humboldt, ο Φρήντριχ Ένγκελς, ο Μιχαήλ Μπακούνιν, που έφτασε πρόσφυγας από τη Ρωσία, και ο Søren Kierkegaard, που ήρθε επί τούτου από τη Δανία· ο ευρύτερος κύκλος στον οποίον απηχήθηκαν και ζυμώθηκαν αυτοί οι προβληματισμοί περιλάμβανε τον Bruno Bauer, τον David Strauss, τον Ludwig Feuerbach, τον Max Stirner, τον Arnold Ruge και τον Καρλ Μαρξ.⁴ Η σπερματική ιδέα που όλοι συγκράτησαν, και που έγινε ο σπόρος από τον οποίον επρόκειτο να βλαστήσουν οι ιδιουσυγκρασιακές τους φιλοσοφίες, μπορεί κάλλιστα να συνοψιστεί στην πρόταση «η ύπαρξη προηγείται της ουσίας» – μολονότι ο καθένας τους ερμηνεύει διαφορετικά την *ύπαρξη*: θα εννοηθεί ως ο «υλικός-αισθητός άνθρωπος» στον Φώερερμπαχ, ως η «υλική διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής τού ανθρώπινου είδους» στον Μαρξ, ως το «απόλυτο Εγώ» στον Στίρνερ, κ.ο.κ. Ο Κίρκεγκωρ είναι αυτός που θα εντρυφήσει εμμονικά στα *βιωματικά* της παράδοξα· αν και στην εποχή του παρέμεινε απομονωμένος και άγνωστος πέρ' από έναν μικρό κύκλο λογίων, η «ανακάλυψη» του στα χρόνια γύρω από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο –παράλληλα με την «ανακάλυψη» του άλλου τραγικού προφήτη τής νεωτερικότητας, του Νίτσε– θα πυροδοτήσει ένα κύμα ενθουσιασμού από το οποίο θα γεννηθεί ένα φιλοσοφικό ύφος: ο αποκαλούμενος υπαρξισμός.

4. Γι' αυτή τη μοναδική περιπέτεια της σκέψης, που εγκαινίασε οτιδήποτε μπορεί να θεωρηθεί ως κυριολεκτικά μοντέρνο στον φιλοσοφικό στοχασμό, βλ. την ασύγκριτη πραγμάτευση του Karl Löwith, *Από τον Χέγκελ στον Νίτσε. Το επαναστατικό ρήγμα στη σκέψη τού δέκατου ένατου αιώνα*, 2 τόμοι, μετ. Γεωργία Αποστολοπούλου (Γνώση: Αθήνα 1995)· και συμπληρωματικά, Lawrence Stepelevich, *Οι πρώτοι εγγελοι*, μετ. Κώστας Δεσποινιάδης (Έρασμος: Αθήνα 2009).